Ο κόσμος φκιάνουν εκκλησιές,
φκιάνουν και μοναστήρια
φκιάνουν και πετρογέφυρα
για να διαβαίν' ο κόσμος[1]

ΑΦΕΝΤΡΑ Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ
Αρχαιολόγος

Πρόκειται για το πιο γνωστό —ίσως— γεφύρι του ελληνικού χώρου. Το γεφύρι της Άρτας, εκτός από σημαντικό μνημείο ελληνικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, λόγω του τρόπου κατασκευής του και των θρύλων που το περιβάλλουν, αποτελεί και αξιόλογο τοπόσημο της περιοχής.

ΠΕΙΡΑΤΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΑΛΓΕΡΙ, Ο ΓΑΤΟΦΑΓΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΓΕΦΥΡΙ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ

—Θρύλοι και παραδόσεις

01
Το γεφύρι της Άρτας το 1961. Φωτογραφία του Robert A. McCabe.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΑΚΟΜΗ, ΟΙ ΑΝΑΓΚΕΣ ΔΙΑΒΑΣΗΣ ΤΩΝ ΠΟΤΑΜΩΝ, των χειμάρρων και των ρεμάτων κατέστησαν απαραίτητη την κατασκευή γεφυριών. Τα γεφύρια ήταν πέτρινα και ξύλινα. Τα πέτρινα ήταν πιο στέρεα και ανθεκτικά, ενώ τα ξύλινα ήταν προσωρινά και λιγότερο ασφαλή. Υπήρχαν και οι ξυλογέφυρες, που στηρίζονταν πάνω σε λίθινα ποδαρικά και συνέδεαν τις όχθες μεγάλων ποταμών. Η διέλευση των μεγάλων ποταμών, ως τα μέσα του 20ού αιώνα, γινόταν και με ξύλινες σχεδίες, τις λεγόμενες περαταριές[2] (εικ. 2). Τέλος, οι άνθρωποι και τα υποζύγια διέσχιζαν τα ποτάμια, περνώντας μέσα από το νερό, στο σημείο με το μικρότερο βάθος, τον «πόρο».

Η Μακεδονία και —κυρίως— η Ήπειρος, υπήρξαν σ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας φυτώριο σπουδαίων μαστόρων του βορειοελλαδικού χώρου, που έκτιζαν εκκλησίες, μοναστήρια, τζαμιά, καραβανσαράγια, χαμάμ, μπεζεστένια, αρχοντικά, βρύσες, μύλους και σπίτια. Οι τεχνίτες που ήταν ειδικευμένοι στο κτίσιμο γεφυριών ονομάζονταν Κιοπρουλήδες, από την τουρκική λέξη *köprü*, που σημαίνει γεφύρι. Στη χώρα μας από άκρη σε άκρη αφθονεί η πέτρα. Έτσι, παντού το παραδοσιακό κτίσμα ήταν λιθόκτιστο.

Η αρχιτεκτονική των παλιών λιθόκτιστων γεφυριών της Ηπείρου δεν διαφέρει από την αντίστοιχη των μακεδονικών, των θεσσαλικών, των θρακικών ή των πελοποννησιακών.

Κυρίαρχο στοιχείο της αρχιτεκτονικής τους ήταν το τόξο, η καμάρα. Υπάρχουν γεφύρια μονότοξα, δίτοξα ή πολύτοξα. Το πολύτοξο γεφύρι της Άρτας βρίσκεται σε απόσταση ενός —περίπου— χιλιομέτρου νοτίως του ιστορικού κέντρου της σύγχρονης πόλης. Συνδέει τις δυο όχθες του ποταμού Αράχθου, του αρχαίου Ίναχου, και αποτελεί συνέχεια του δρόμου που εξασφαλίζει την επαφή της Άρτας με την εύφορη πεδιάδα της[3] και την Πρέβεζα (εικ. 4, 5).

Το γεφύρι έχει μήκος 142 μ. και πλάτος 3,75 μ. Αρκετό τμήμα του γεφυριού και από τις δύο του άκρες έχει καλυφθεί από μεταγενέστερες επιχώσεις, που ανύψωσαν τις όχθες και συρρίκνωσαν την κοίτη του ποταμού.

Το γεφύρι αποτελείται από τέσσερις μεγάλες καμάρες και τρεις μικρότερες. Οι καμάρες έχουν διαφορετικές μεταξύ τους διαμέτρους, γεγονός που του προσδίδει μια γοητευτική ασυμμετρία. Οι καμάρες στηρίζονται πάνω σε ποδαρικά. Πάνω από τα ποδαρικά υπάρχουν μικρά τοξωτά ανοίγματα στους τοίχους, που ελαφρύνουν το βάρος του γεφυριού και λειτουργούν ως ανακουφιστικές οπές, επιτρέποντας τη διέλευση από μέσα τους μεγάλης ποσότητας νερού, σε περίπτωση υπερεκχείλισης του ποταμού. Τα ποδαρικά του γεφυριού έχουν κτιστεί με μεγάλους, κανονικούς λίθους, ενώ οι καμάρες και η υπόλοιπη ανωδομή του με μικρότερους, χωρίς παρεμβολή πλίνθων στους αρμούς. Το οδόστρωμα του γεφυριού είναι καλντεριμωτό και υπερυψώνεται πάνω από τη μεγάλη καμάρα, έτσι που κι από τις δύο πλευρές της σχηματίζονται κεκλιμένα επίπεδα. Αυτός ο τρόπος κατασκευής αποτελεί χαρακτηριστικό των παραδοσιακών γεφυριών, που έγιναν στα χρόνια της Τουρκοκρατίας[4]. Η τοιχοποιία όμως μερικών ποδαρικών, καθώς και κάποιων τμημάτων του γεφυριού είναι διαφορετική και ανήκει σε προγενέστερη οικοδομική του φάση. Ευερμήνευτο είναι ότι στο σημείο αυτό, όπως παρατηρεί και ο Α.Κ. Ορλάνδος[5], είχε επιχειρηθεί και στο παρελθόν[6] η ζεύξη του Αράχθου. Το νεότερο γεφύρι δηλαδή θεμελιώθηκε στη θέση του παλιότερου, που παρασύρθηκε σε μια από τις συχνές υπερεκχειλίσεις του ποταμού.

Το γεφύρι της Άρτας στη σημερινή του μορφή χρονολογείται στην πρώτη 15ετία του 17ου αιώνα, μεταξύ των ετών 1602 και 1612. Ο λόγιος μητροπολίτης Άρτας Σεραφείμ Ξενόπουλος στο «Δοκίμιόν» του[7] αναφέρει ότι σύμφωνα με τον Αναγνώστη Γεροστάθη το γεφύρι κτίστηκε το 1602, ενώ ο ίδιος πιστεύει ότι κτίστηκε το 1606. Σε «ενθύμιση»[8] του μητροπολίτη Άρτας Γενναδίου, που δημοσίευσε το 1929 ο Κ. Καιροφύλλας[9], αναγράφεται ότι το γεφύρι κτίστηκε το έτος 1612.

Οι τεχνίτες προτιμούσαν την κατασκευή πολύτοξων γεφυριών, αποφεύγοντας τις καμάρες με τα μεγάλα ύψη και τα μεγάλα ανοίγματα, όπως π.χ. στο γεφύρι

02
Περαταριά στον Πηνειό ποταμό. Φωτογραφία από το αρχείο Παναγιώτη Γεροκώστα (1961).

03
Το γεφύρι του Σπανού (Γ.Π. Τσότσος, *Μακεδονικά γεφύρια*, σ. 35, εικ. 5).

04, 05
Απόψεις του γεφυριού της Άρτας (2010).

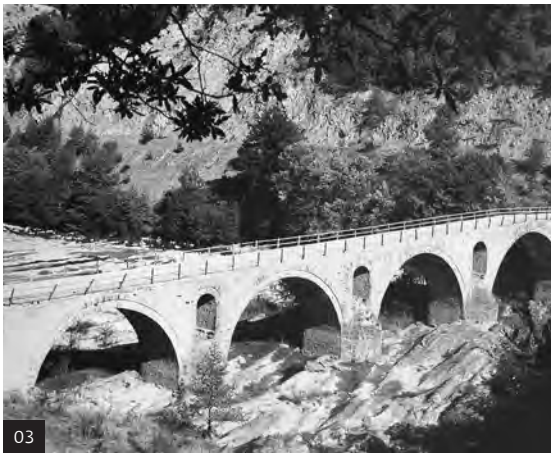
03

04

02

05

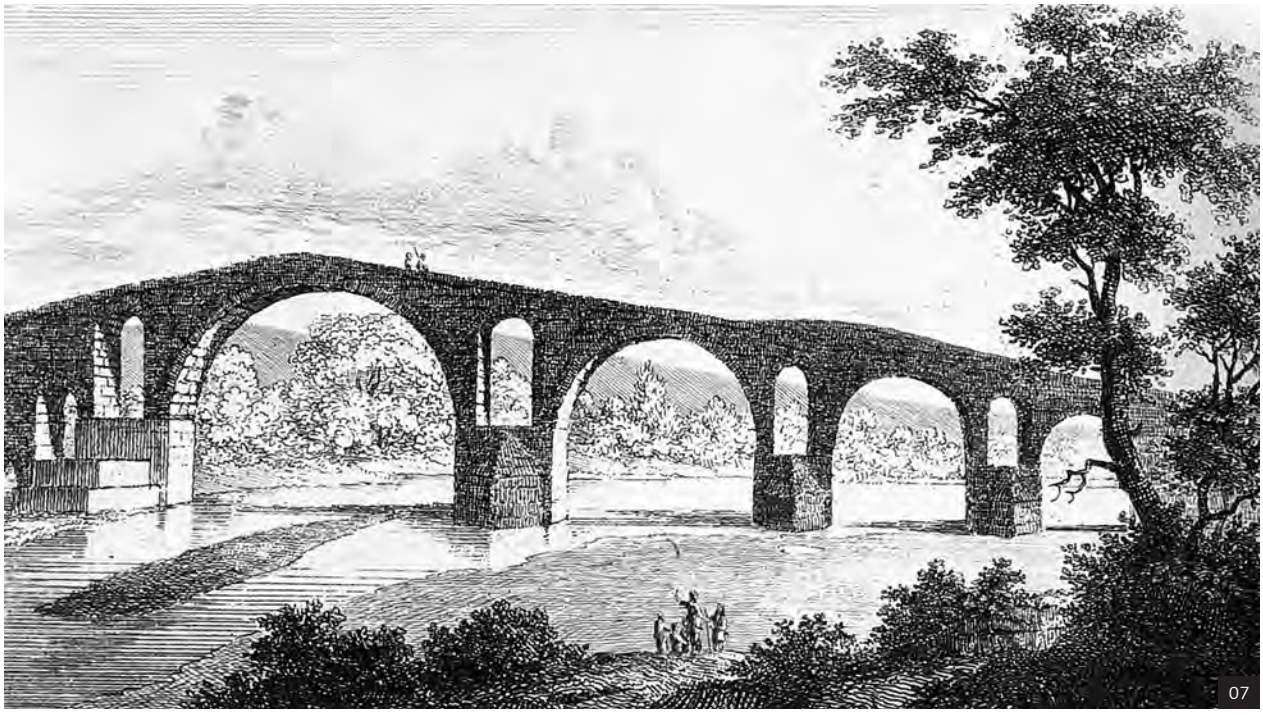

06
Καρτ ποστάλ του 1977.

07
Το γεφύρι της Άρτας σε γκραβούρα του W. Turner (1820).

του Κοράκου[10], με ύψος καμάρας 25 μ. πάνω από την επιφάνεια των νερών του Ασπροπόταμου (Αχελώου) κοντά στο χωριό Βρεσθενίτσα (σημερινές Πηγές) Άρτας.

Τα πιο γνωστά πολύτοξα γεφύρια της Ηπείρου, εκτός από το γεφύρι της Άρτας, είναι το τετράτοξο του Παπαστάθη στον Άραχθο[11], το γεφύρι του Πατριάρχη Ιωάσαφ επίσης στον Άραχθο[12] και, στη γειτονική Αλβανία, το δωδεκάτοξο γεφύρι του Αχμέτ Κουρτ Πασά[13]. Δυο γνωστά πολύτοξα μακεδονικά γεφύρια κτισμένα πάνω στον Βενέτικο, παραπόταμο του Αλιάκμονα, είναι του Σπανού[14] (εικ. 3) και του Αζίζ Αγά ή του Ζίζαγα[15].

Χορηγοί που χρηματοδοτούσαν την κατασκευή πέτρινων γεφυριών ήταν κάποιοι πλούσιοι Έλληνες[16] ή Εβραίοι[17] κάτοικοι της περιοχής, Τούρκοι αξιωματούχοι (πασάδες[18] ή αγάδες), άνθρωποι της Εκκλησίας (πατριάρχες, μητροπολίτες, ηγούμενοι ή καλόγεροι γειτονικών μονών, ιερείς), κλέφτες και αρματολοί, κοινότητες ενός ή περισσοτέρων χωριών, ακόμη και ληστές[19].

Τα παλιά πέτρινα γεφύρια έπαιρναν την ονομασία τους από την τοποθεσία (θέση) που ήταν κτισμένα, το πλησιέστερο σ' αυτά χωριό ή πόλη (της Άρτας, της Πλάκας, της Κόνιτσας), ή από το χορηγό τους (του Πατριάρχη, του Μίσιου, του Εβραίου, του Καμπέραγα, του Ζίζαγα, του Πασά, του Βαλαβάνη[20]).

Το κόστος κατασκευής του γεφυριού της Άρτας κάλυψε εξ ολοκλήρου, σύμφωνα με ντόπια παράδοση που κατέγραψαν ο μητροπολίτης Σεραφείμ[21] και ο Νικόλαος Γ. Πολίτης[22], ο Αρτινός μπακάλης Γιάννης Θιακογιάννης, γνωστός με το παρατσούκλι Γατοφάγος. Κατά την παράδοση αυτή, ένα πειρατικό πλοίο από το Αλγέρι έφερε ένα φορτίο λαδιού στο λιμάνι της Σαλαώρας[23] για να το πουλήσει. Μαζεύτηκαν κάτοικοι από τα γύρω χωριά, για να αγοράσουν. Ανάμεσά τους και ο Γατοφάγος, ο οποίος αγόρασε πολλές καπάσες (πιθάρια), γεμάτες με λάδι. Οι πειρατές πούλησαν στον Γιάννη Θιακογιάννη την πραμάτεια εμπόρου που είχαν ληστέψει. Τα λαδοπίθαρα όμως, εκτός από λάδι, περιείχαν και πλήθος χρυσών νομισμάτων, που τα 'χε κρύψει μέσα στο λάδι ο πραματευτής και δεν είχαν αντιληφθεί την ύπαρξή τους οι πειρατές. Έτσι ο Γατοφάγος πλούτισε με τρόπο θαυμαστό, όπως οι ήρωες των παραμυθιών, αποκτώντας έναν μεγάλο και μυστηριώδη θησαυρό, τον οποίο διέθεσε για την κατασκευή του γεφυριού της Άρτας.

Οι καταρρεύσεις γεφυριών κατά τη διάρκεια του κτισίματος οφείλονται —συνήθως— στην κακή θεμελίωσή τους, όπως στο γεφύρι της Άρτας, που έπρεπε να θεμελιωθεί στο ακατάλληλο, χαλαρό, έδαφος του κάμπου. Για να στεριώσει το πολύτοξο γεφύρι της Άρτας, θάφτηκε ζωντανή η όμορφη γυναίκα του πρωτομάστορα[24] (εικ. 9). Σύμφωνα με την ερμηνεία του Ν.Γ. Πολίτη, η ψυχή του θύματος αποκτούσε υπερφυσικές δυνάμεις και γινότανε το στοιχειό–φύλακας του γεφυριού, που το προφύλασσε από κάθε κίνδυνο. Ο θρύλος του γεφυριού της Άρτας εμφανίζεται και σε τρία μακεδονικά γεφύρια: στο γεφύρι της Μόρνας Πιερίας, στο γεφύρι της Σμίξης και στο γεφύρι του Πασά[25] (εικ. 10). Κατά τους Ν.Γ. Πολίτη και Γ.Α. Μέγα, το στοίχειωμα ανθρώπου κατά τη θεμελίωση γεφυριού ή άλλου κτηρίου είναι αρχαιοελληνικό και βυζαντινό έθιμο (διαδεδομένο άλλωστε και στις πέντε ηπείρους από την προϊστορική ακόμη περίοδο), που απηχεί πραγματικά γεγονότα, όπως προκύπτει από ανασκαφικά ευρήματα. «Στοιχείωση» ονόμαζαν οι Βυζαντινοί τη θεμελίωση σημαντικών οικοδομημάτων, όπως κάστρων, υδραγωγείων, ναών, κρηνών, γεφυριών, χωριών ή και πόλεων ακόμη, με ανθρωποθυσία.

Για τη θεμελίωση του Βυζαντίου, μετέπειτα Κωνσταντινούπολης, θυσιάστηκε η σύζυγος του μυθικού ιδρυτή του Βύζαντα, η Φιδάλεια. Οι «Παραστάσεις Σύντομοι Χρονικαί», ένα βυζαντινό κείμενο του 8ου αιώνα[26], μας πληροφορούν ότι το αρχαίο άγαλμα της Φιδάλειας προστάτευε, κατά παλαιότατη παράδοση, τα τείχη της Κωνσταντινούπολης. Για κάποιο λόγο το άγαλμα μετακινήθηκε και τότε το έδαφος άρχισε να τρέμει. Ο αυτοκράτορας διέταξε να γίνει λιτανεία και ο σεισμός σταμάτησε με τις προσευχές του Αγίου Σάββα (449–532).

333 παραλλαγές του τραγουδιού της Άρτας έχουν καταγραφεί στον ελληνικό χώρο. Οι δοξασίες αυτές όμως ήταν ευρύτατα διαδεδομένες και σε άλλους μεσαιωνικούς λαούς της νοτιοανατολικής —κυρίως— Ευρώπης, σε Ούγγρους, Σέρβους,

08
Καρτ ποστάλ της δεκαετίας του '70.

Ρουμάνους, Βούλγαρους, Αλβανούς και Βλάχους. Οι Σέρβοι στα θεμέλια του κάστρου Σκούταρι έθαψαν, κατ' απαίτηση της νεράιδας Wila, τα δυο συνονόματα παιδιά Στόγιαν και Στογιάνα. Στα θεμέλια της Μητρόπολης του Στρασβούργου δύο αδέλφια ενταφιάστηκαν ζωντανά.

Στη Ρωσία, δυτικά της Βαϊκάλης, σε ανασκαφή ενός χωμάτινου πύργου του 6ου/7ου αιώνα, βρέθηκε στη βάση του ο σκελετός μιας γυναίκας. Η στάση του σκελετού δεν ήταν φυσική. Η νεκρή βρέθηκε με τα χέρια υψωμένα προς το πρόσωπο και με τα δάχτυλα λυγισμένα, σαν να είχε ξεσχίσει με τα νύχια το πρόσωπό της. Οι ανασκαφείς θεώρησαν ότι η γυναίκα θάφτηκε ζωντανή στα θεμέλια του πύργου[27].

Για να στεριώσει το μονότοξο γεφύρι του Κοράκου (1515), κοντά στη Βρεσθενίτσα Άρτας, πάνω στον Ασπροπόταμο (Αχελώο), θυσιάστηκαν «χίλιες γίδες σιούτες» (χωρίς κέρατα). Κατά μιαν άλλη εκδοχή, ο ποταμός[28] δαμάζεται με την κατασκευή του γεφυριού και, για να υποταχθεί πλήρως, απαιτεί, ως αντιστάθμισμα της υποταγής του, θυσία «ευγενικών ζώων» ή ανθρώπου.

Οι παραδόσεις περί ανθρωποθυσιών είναι συχνότερες σε πέτρινα γεφύρια με μεγάλο μήκος, που συνδέουν όχθες ποταμών με πεδιάδες κι έπρεπε να θεμελιωθούν σε αμμώδες ή προσχωσιγενές έδαφος. Οι δυσκολίες ήταν λιγότερες στη θεμελίωση μικρών πέτρινων γεφυριών σε ορεινά ρέματα με βραχώδη πρανή. Τα παλιά πέτρινα γεφύρια κτίζονταν πάντοτε πάνω σε χερσαίους δρόμους, μεγάλους ή μικρούς, εντός ή εκτός των οικισμών. Πηγές για τις γνώσεις μας αποτελούν τα ίδια τα κτίσματα —ιδιαίτερα τα χρονολογημένα—, τα παλιά συμφωνητικά, τα αρχεία στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, τα περιηγητικά κείμενα και οι απεικονίσεις, οι παραδόσεις και οι θρύλοι που τα συνοδεύουν, καθώς και η λαϊκή οικοδομική ορολογία.

Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, κοινωφελή έργα, όπως τα γεφύρια, χρηματοδοτούνται από κοινότητες[29] ή πλούσιους κατοίκους της περιοχής. Σε πολλές περιπτώσεις τα έργα αυτά γίνονταν με αγγαρείες.

Στη βόρεια όχθη του Αράχθου, δίπλα στο γεφύρι της Άρτας, σώζεται μέχρι σήμερα το μεγάλο πλατάνι του Αλή Πασά. Στη σκιά αυτού του δένδρου καθόταν ο Αλή Πασάς και παρατηρούσε να κρέμονται από τα κλαδιά του τα άψυχα κορμιά όσων είχε καταδικάσει στον «δι' αγχόνης» θάνατο. Δίπλα στο γεφύρι[30] υπάρχει επίσης ένα κομψό νεοκλασικό κτήριο του 1864, έργο Αυστριακού αρχιτέκτονα, που υπήρξε μεθοριακός σταθμός (Τελωνείο)[31] των Τούρκων. Σήμερα το κτήριο αυτό είναι το Λαογραφικό Μουσείο της πόλης.

Έλληνες λόγιοι του 19ου αιώνα, που ασχολήθηκαν με την περιοχή της Ηπείρου[32], όπως ο Αθανάσιος Σταγειρίτης[33], ο Παναγιώτης Αραβαντινός[34] και ο Ιωάννης Λαμπρίδης[35], αναφέρονται στο γεφύρι της Άρτας. Ευρωπαίοι ταξιδιώτες, επίσης του 19ου αιώνα, που επισκέφθηκαν την Ήπειρο καταγράφουν στα περιηγητικά τους κείμενα τις εντυπώσεις τους από το γεφύρι της Άρτας. Ενδεικτικά αναφέρω τον Άγγλο λοχαγό William Martin Leake[36], τον ελληνομαθή γιατρό και πρόξενο της Γαλλίας F.C.H.L. Pouqueville[37], τον Άγγλο γιατρό Henry Holland[38], τον κλασικό φιλόλογο T. Smart Hughes[39] και τον William Turner[40] (εικ. 7).

Τα παλιά λιθόκτιστα γεφύρια, κατασκευασμένα με ντόπια υλικά, εναρμονίζονται με το φυσικό τοπίο που τα περιβάλλει. Τα 'χτιζαν ντόπιοι ή πλανόδιοι οικοδόμοι, οργανωμένοι σε μπουλούκια[41]. Ταξίδια μακράς διάρκειας επιχειρούσαν —κυρίως— οι Ηπειρώτες χτίστες (Κουδαραίοι)[42] στην Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα, τη Ρουμανία, τη Μικρά Ασία, την Αίγυπτο και την Περσία.

Αυτοί οι πλανόδιοι[43] λαϊκοί χτίστες αφομοίωσαν δημιουργικά στην οικοδομική τους τέχνη το «οθνείον και το ιθαγενές» στοιχείο, ακολουθώντας το πρότυπο με παραλλαγές, στο πλαίσιο μιας παράδοσης αποδεκτής από ολόκληρη την κοινωνία της εποχής[44].

Τα έργα τους, χειροποίητα πέτρινα γεφύρια, όπως αυτό της Άρτας, καλοκτισμένα και στέρεα, διασώζουν τη μνήμη μιας άλλης εποχής, προστατευμένα από τις υπερφυσικές δυνάμεις των «στοιχειών» τους, που τα προφυλάσσουν από υπερεκχειλίσεις ποταμών[45] και κινδύνους κατάρρευσης[46].

09
Πρωτομάστορας.
Παλιά λιθογραφία.

Σημειώσεις

1 Παπανικολάου 1973, σ. 75.

2 Παλιότερα, σε πολλά σημεία, ο Πηνειός ποταμός γεφυρωνόταν με ξύλινες σχεδίες–περαταριές. Κλιάφα 2007, σ. 96. Φωτογραφία του έτους 1961, από το αρχείο Γεροκώστα, εικονίζει κατοίκους του χωριού Νομή, που διασχίζουν με σχεδία τον Πηνειό, πηγαίνοντας στο αντικρινό χωριό Πεδινό. Βλ. εδώ, εικ. 2.

3 Η πεδιάδα της Άρτας, μεγάλη και εύφορη, γνωστή παλιότερα για τα αμπέλια της, απλώνεται γύρω από την πόλη, εξασφαλίζοντας στους κατοίκους της επάρκεια γεωργικών προϊόντων και βοσκοτόπια. Οι προσχώσεις των ποταμών Αράχθου και Λούρου εξασφάλιζαν την ευφορία της.

4 Ορλάνδος 1936, σ. 195–199.

5 Ορλάνδος 1936, σ. 196.

6 Κατά την αρχαιότητα, στα χρόνια του Πύρρου, τη Ρωμαϊκή εποχή ή κατά την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο, που η Άρτα υπήρξε πρωτεύουσα του Δεσποτάτου της Ηπείρου.

7 Ξενόπουλος 2003, σ. 378–379.

8 Στα μεταβυζαντινά χρόνια, «ενθύμιση» ονομαζόταν, το —συνήθως— χρονολογημένο σημείωμα σε βιβλίο. Η «ενθύμιση» θεωρείται ιστορική πηγή, διότι ο γράφων είχε —κατά κανόνα— άμεση αντίληψη του γεγονότος που καταγράφει. Καταγράφονται μεγάλης ή μικρής σημασίας συμβάντα (σεισμοί, λιμοί, ξηρασίες, αλώσεις πόλεων, βαρβαρικές επιδρομές, λοιμοί, οικοδομήσεις ναών, γεφυριών ή κάστρων, κατασκευές υδραγωγείων, πλημμύρες κ.λπ.), που αποτελούν συνήθως βιώματα του γράφοντος, ο οποίος, σε μια γωνίτσα της σελίδας ενός βιβλίου, εκφράζει τον πόνο, το φόβο, το θαυμασμό ή τις ελπίδες του. Στα βυζαντινά χρόνια υπήρχαν τα παρασελίδια σημειώματα, γραμμένα στα παράφυλλα των κωδίκων με ανάλογο περιεχόμενο. Ο μητροπολίτης Άρτας Γεννάδιος «σημείωσε» στο βιβλίο των *Διδαχών* του Ληξουριώτη Ιεροκήρυκα Ηλία Μηνιάτη (1669–1714), που φυλασσόταν στη μονή Κάτω Παναγιάς Άρτας.

9 Καιροφύλλας 1929, σ. 80–84.

10 Το γεφύρι του Κοράκου είναι το μεγαλύτερο μονότοξο της Ηπείρου. Κτίστηκε το έτος 1515 και συνέδεε το Πετρωτό (Λιάσκοβο) Θεσσαλίας με τις Πηγές (Βρεσθενίτσα) Άρτας εξυπηρετώντας ταυτοχρόνως κι άλλα χωριά της ορεινής αυτής περιοχής, που τότε, λόγω του «ορεινού εποικισμού», ήταν πυκνοκατοικημένα από Έλληνες. Την κατασκευή του χρηματοδότησε ο μητροπολίτης Λάρισας Βησσαρίων (1489–1549). Το μονότοξο γεφύρι του Κοράκου, ανατινάχτηκε το 1949 από τους αντάρτες. Μαντάς 1984, σ. 62, αρ. 15.

11 Κτίστηκε το έτος 1746 κάτω από το χωριό Κράψη, πίσω από το βουνό Δρίσκο. Χορηγός του ο ηγούμενος της μονής Βλίζης Αγάπιος. Κόστισε 350 βενέτικα φλουριά. Μαντάς 1984, σ. 63.

12 Κάτω από το χωριό Γότιστα. Κτίστηκε το έτος 1568. Χορηγός του ο Πατριάρχης Ιωάσαφ από την Κράψη. Κόστισε 2.000 άσπρα. Μαντάς 1984, σ. 63.

13 Στον ποταμό Σκούμπη, κοντά στο Ελμπασάν της Αλβανίας. Κτίστηκε το έτος 1778. Το χρηματοδότησε ο Αχμέτ Κουρτ Πασάς. Μαντάς 1984, σ. 69.

14 Κτίστηκε το 1727. Χορηγός του ο εξ Αργυροκάστρου Μουσταφά Αγάς, ο επιλεγόμενος Σπανός. Βρίσκεται ανάμεσα στα χωριά Κηπουριό, Κασιμάτι και Πηγαδίτσα του νομού Γρεβενών. Κόστισε 50.000 γρόσια. Έχει μήκος 84 μ. και πλάτος 3,50 μ. Είναι το μεγαλύτερο σε μήκος σωζόμενο γεφύρι της Μακεδονίας. Τσότσος 1997, σ. 33–37.

15 Βρίσκεται νοτιοδυτικά των Γρεβενών, ανάμεσα στα χωριά Τρίκωμο και Κασιμάτι. Έχει μήκος 71 μ., πλάτος 3 μ. και το ύψος του φθάνει τα 15 μ. Έχει τρεις καμάρες. Το γεφύρι του Αζίζ Αγά στα χρόνια της Τουρκοκρατίας ήταν πάνω στον πολυσύχναστο εμπορικό δρόμο, που συνέδεε την Ήπειρο με τη Δυτική Μακεδονία. Από εκεί περνούσαν τα πειρώτικα καραβάνια προς την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη. Τσότσος 1997, σ. 38–39 και εικ. 10 στη σ. 40.

16 Το γεφύρι του Μίσιου, στο Κεντρικό Ζαγόρι, ανάμεσα στη Βίτσα και το Κουκούλι, που κτίστηκε το έτος 1748. Την κατασκευή του χρηματοδότησε ο Αλέξης Μίσιος από το Μονοδένδρι.

Ζαγόρι (το): Τοπωνύμιο σλαβικής προέλευσης, σημαίνει τόπος πίσω από το βουνό. Αποτελεί σύμπλεγμα 45 χωριών, που βρίσκονται βορείως των Ιωαννίνων και συγκροτούν μια από τις πιο αξιόλογες παραδοσιακές ενότητες του ελλαδικού χώρου. Ως φυσικά και τεχνητά όρια έχει τον ποταμό Αώο στα βόρεια, το βουνό Μιτσικέλι στα νότια, και τις εθνικές οδούς Ιωαννίνων–Μετσόβου ανατολικά και Ιωαννίνων–Κόνιτσας στα δυτικά. Το τοπίο του χαρακτηρίζεται από βουνά, άλλοτε κατάφυτα από πυκνά δάση και άλλοτε βραχώδη και απόκρημνα, που χωρίζονται μεταξύ τους με χαράδρες και ποτάμια, όπως η χαράδρα του Βίκου, την οποία διατρέχει ο ποταμός Βίκος ή Βοϊδομάτης. Στο Ζαγόρι οι πεδινές εκτάσεις είναι λιγοστές. Εδώ, το πέτρινο γεφύρι αποτελεί αρχιτεκτονικό στοιχείο του ηπειρώτικου τοπίου. Άνθρωπος, τόπος και πέτρα. Η υποβλητικότητα της οικοδομικής τέχνης του λαού μας.

17 Το δίτοξο γεφύρι του Εβραίου, πάνω στον Ξεροπόταμο στο Κεντρικό Ζαγόρι, που κτίστηκε το έτος 1806. Το κόστος κατασκευής του κάλυψε ο Γιαννιώτης Εβραίος Σολομών Ματσίλης.

18 Το γεφύρι του Πασά, κτισμένο πάνω στον Αλιάκμονα ποταμό, πολύ κοντά στην Εθνική Οδό Κοζάνης–Γρεβενών, στη θέση Σούμπινο. Το έκτισε το έτος 1690 ο Μαχμούτ Πασάς. Σύμφωνα με λαϊκή παράδοση, που κατέγραψε ο Δημήτρης Λουκόπουλος, το γεφύρι του Πασά το 'κτιζαν και δεν έστεκε, κι ο Πρωτομάστορας έκτισε τη γυναίκα του για να σταθεί. Λουκόπουλος 1917, σ. 114–115. Τσότσος 1997, σ. 58–62.

19 Ο ληστής Νικόλαος Ζάμπρος από το Πολυνέρι Γρεβενών, χρηματοδότησε το έτος 1854 την κατασκευή του γεφυριού της Μοιραλής (σημερινής Χρυσαυγής) Βοΐου Κοζάνης, επειδή οι κάτοικοι της περιοχής δεν τον κατέδωσαν στα τουρκικά αποσπάσματα που τον κατεδίωκαν. Τσότσος 1997, σ. 86.

20 Το πελοποννησιακό γεφύρι πάνω στον Αλφειό ποταμό, που σύμφωνα με επιγραφή το έκτισε ο Λαγκαδιανός πρωτομάστορας Αντώνης Κάτσαινος το έτος 1880: «Ο ΤΕΚΤΩΝ ΑΝΤ. ΚΑΤΣΑΙΝΟΣ 1880», είναι γνωστό με το όνομα του βουλευτή Βαλαβάνη, που προκάλεσε την ανέγερσή του.

21 Ξενόπουλος 2003, σ. 379.

22 Πολίτης 1904, σ. 95, αρ. 169.

23 Σαλαώρα (η): λιμάνι της Άρτας στο μυχό του Αμβρακικού κόλπου. Στα χρόνια του Αλή Πασά Τεπελενλή (1788–1822), υπήρξε η αφετηρία και το πέρας ενός σημαντικού χερσαίου δρόμου, με μεγάλη στρατηγική και εμπορική σημασία, που έφθανε στα Γιάννενα. Σαλαώρα, σημαίνει Σαλ-αγορά δηλαδή αγορά αλατιού, από τις αλυκές του Αμβρακικού, όπως αυτή της Κόπραινας και του Αγίου Νικολάου Βόνιτσας.

24 Πολίτης 1932, σ. 131, αρ. 89 και 179. Μέγας 1971, σ. 24–212 και ιδιαιτέρως σ. 33, 35, 147, 172. Οικονομίδης 1981–1982, σ. 43–132. Αικατερινίδης 1979. Του ιδίου 1990, σ. 147–166 και ιδιαιτέρως σ. 147, 149–159 και 163. Η θεμελίωση ως πρωταρχική φάση της οικοδομίας συνοδεύεται από πράξεις χρηστικές και δεισιδαιμονικού περιεχομένου. Κατ' εξοχήν έθιμο της οικοδομίας είναι η ζωοθυσία, το κουρμπάνι. Το ζώο που συνήθως θυσιάζεται στα θεμέλια του σπιτιού είναι κόκορας ή όρνιθα. Αναφέρονται επίσης αρνί, κατσίκι, κριάρι και βόδι. Το ζώο σφάζεται πάνω στον ακρογωνιαίο λίθο των θεμελίων, αφού προηγηθεί ο αγιασμός από τον ιερέα. Ο πραγματικός σκοπός της θυσίας πηγάζει από την αρχέγονη δοξασία ότι με τον τρόπο αυτό το οικοδόμημα αποκτά ένα φύλακα–προστάτη, ένα στοιχειό, που απομακρύνει κάθε κακό και κίνδυνο για το οικοδόμημα. Στη δοξασία αυτή αναφέρονται αρχαίοι μύθοι αλλά και βυζαντινές παραδόσεις περί ανθρωποθυσιών κατά τη θεμελίωση μεγάλων οικοδομημάτων. Οι ζωοθυσίες αντικατέστησαν σε προηγμένο πολιτισμικά στάδιο της ανθρωπότητας τις ανθρωποθυσίες, που γίνονταν για τον ίδιο σκοπό, για τη στερέωση και τη φύλαξη ενός οικοδομήματος. Απηχήσεις παλαιών ανθρωποθυσιών, οι οποίες όμως δεν είναι άγνωστες και στους νεότερους χρόνους, βρίσκονται στο τραγούδι για το «Γεφύρι της Άρτας», που έχει ευρύτατη διάδοση σ' όλη τη Νοτιοανατολική Ευρώπη και απασχολεί φιλολογικά τη διεθνή έρευνα πάνω από έναν αιώνα. Εμφανής και ρεαλιστική ανάμνηση ανθρωποθυσιών προβάλλεται και από τη δοξασία, που επικρατεί ευρύτατα και σήμερα, ότι αν θεμελιώσουν χώμα από αποτυπώματα ποδιών ανύποπτου διαβάτη, και προπαντός, αν κατά κάποιο τρόπο, θεμελιώσουν τη σκιά κάποιου, ο άνθρωπος αυτός θα πεθάνει ύστερα από λίγον καιρό. Κάθε σπίτι έχει το στοιχειό του. Η ψυχή του θυσιαζόμενου ζώου έπαιρνε ως στοιχειό διάφορες μορφές. Μεταβαλλόταν σε αράπη, κριάρι,

10
Το γεφύρι του Πασά, σε προπολεμική φωτογραφία (Γ.Π. Τσότσος, *Μακεδονικά γεφύρια*, σ. 60, εικ. 28).

πετεινό και συχνότατα σε σπιτόφιδο. Πρόκειται για επιβίωση της αρχαιοελληνικής λατρείας του οικουρού όφεως. Ρωμαίος 1973–1974, σ. 50–64. Στα αποτροπαϊκά και προληπτικά του κακού μέσα υπάγεται και ο αγιασμός, που γίνεται από τον ιερέα στο νεόδμητο σπίτι.

25 Τσότσος 1997, σ. 25, 58, 59.

26 Cameron / Herrin 1984, κεφ. 4, σ. 58–60, 171.

27 Vargyas 1967, κεφ. III, σ. 173–233: «The origin of walled-up wife».

28 Στην αρχαία Ελλάδα τα ποτάμια ήταν ιερά. Κάθε ποτάμι είχε το θεό του. Αυτούς τους θεούς τούς παρουσίαζαν με τη μορφή ταύρου ή ταύρου με κεφάλι ανθρώπου. Μια τέτοια μορφή ονομάζεται Αχελώος, όπως το μεγάλο ποτάμι της βορειοδυτικής Ελλάδας. Δεν γνωρίζουμε αν ο θεός του ποταμού Αχελώου ήταν μια ποτάμια θεότητα ή αν η λέξη Αχελώος είχε τότε τη σημασία του νερού. Ποτάμιοι δαίμονες με μορφή ταύρου είναι γνωστοί και από λαϊκές ευρωπαϊκές παραδόσεις. Οι αρχαίοι Έλληνες ζητούσαν τη βοήθεια του ποταμού για την ευφορία της γης, αλλά και για την ευγονία των ανθρώπων. Μετά τον 6ο αιώνα π.Χ. συνήθιζαν ονόματα, που σχετιζόνταν με μερικά ποτάμια, όπως π.χ. Κηφισόδοτος. Nilsson 1979, σ. 8, 9.

29 Η κοινότητα εκφράζεται με την εκκλησία και το πλάτωμά της, με κρήνες, πηγάδια και ποτιστικά αυλάκια, με γεφύρια και δρόμους μέσα και έξω από τον οικισμό. Υπήρχαν επίσης και κερδοφόρες εγκαταστάσεις, όπως μύλοι, νεροτριβές, ελαιοτριβεία και χάνια, που ανήκαν σε ιδιώτες ή μοναστήρια και εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των κατοίκων.

30 Συνοδευτικά κτήρια των γεφυριών είναι συνήθως μικρά φυλάκια με μορφή πύργου (Κούλιες), μύλοι και χάνια.

31 Η Άρτα, παλιά πρωτεύουσα του Δεσποτάτου της Ηπείρου, γνωστή με αυτό το όνομα από το έτος 1082, ήταν κτισμένη στην αριστερή όχθη του Αράχθου, απλωνόταν αμφιθεατρικά στους πρόποδες του λόφου της Περάνθης (Βαλαώρας) και κατείχε τη θέση της αρχαίας Αμβρακίας. Παραδόθηκε στους Οθωμανούς στις 10 Μαρτίου του 1449, εξασφαλίζοντας κάποια προνόμια και παρέμεινε στην κατοχή τους μέχρι τις 24 Ιουνίου του 1881, με ενδιάμεσα ένα μικρό διάστημα Βενετοκρατίας (1688–1715). Στην εξοθωμανισμένη Άρτα ζούσαν Έλληνες Χριστιανοί Ορθόδοξοι, Μουσουλμάνοι, Εβραίοι και Λατίνοι —κυρίως Βενετοί— έμποροι. Τον 15ο αιώνα ήταν η σημαντικότερη πόλη της Ηπείρου, μετά τα Γιάννενα. Προς το τέλος του 17ου αιώνα, ο πληθυσμός της έφθανε τους 7.000 κατοίκους. Τα Γιάννενα απελευθερώθηκαν το 1912, 31 χρόνια μετά την Άρτα. Ο μεθοριακός σταθμός βρισκόταν τότε στα ελληνοτουρκικά σύνορα.

32 Η Ήπειρος, περιοχή άγονη και ορεινή, με πεδινό έδαφος μόλις 10% στην παράκτια ζώνη, έχει ψηλά βουνά κι ορμητικά ποτάμια. Η οροσειρά της Πίνδου αποτελεί το φυσικό της όριο με τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία. Ένα από τα μεγαλύτερα ποτάμια της είναι ο Άραχθος, που πηγάζει από την καρδιά της Πίνδου, διαρρέει ολόκληρο το νομό Άρτας και εκβάλλει στον Αμβρακικό κόλπο.

33 Σταγειρίτης 1819, σ. 410.

34 Αραβαντινός 1856, σ. 22.

35 Λαμπρίδης 1880, τόμ. Β΄, σ. 158 και 1971, τόμ. Β΄, σ. 158.

36 Leake 1835, τόμ. Ι, σ. 202.

37 Pouqueville 1820, τόμ. ΙΙ, σ. 104.

38 Holland 1815, σ. 82.

39 Smart 1820, τόμ. 1, σ. 431.

40 Turner 1820, τόμ. Ι, σ. 113.

41 Μουτσόπουλος 1976, σ. 353–370, σημειώσεις σ. 449–453, «Συμβολή στο Κουδαρίτικο Γλωσσάρι», σ. 414–433, εικόνες και σχέδια, σ. 371–413.

42 Η Ήπειρος, η περιοχή Βοΐου Κοζάνης, τα Λαγκάδια Γορτυνίας και τα Κλουκινοχώρια Καλαβρύτων υπήρξαν εστίες μαστόρων της νεοελληνικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής. Οι Ηπειρώτες ήταν ειδικοί και στο κτίσιμο γεφυριών (Κιοπρουλήδες). Η μυστική γλώσσα των Ηπειρωτών οικοδόμων είναι τα Κουδαρίτκα ή μαστόρκα. Σ' αυτήν τη συνθηματική γλώσσα *κούδαρης* (ο) είναι ο μάστορας και *κούδας* είναι ο χτίστης. Σάρρος 1923, σ. 521–542, Σούλης 1930, σ. 161–168. Οι παραδοσιακοί χτίστες της Πελοποννήσου είχαν τα Κρεκόνικα και τα Μπαραμπάτικα, αφού οι συνθηματικές γλώσσες των μαστόρων διαφέρουν από περιοχή σε περιοχή. Κωνσταντινόπουλος 1983, σ. 66–73 και σ. 74–76.

43 Οι πλανόδιοι λαϊκοί χτίστες δούλευαν για μεγάλα χρονικά διαστήματα σε ξένους, μακρινούς τόπους, μακριά απ' τους γονείς, τις συζύγους και τα παιδιά τους. Σε μιαν εποχή που η επικοινωνία ήταν δύσκολη, η ξενιτιά ήταν δυσβάσταχτη τόσο γι' αυτούς που έφευγαν, όσο και γι' αυτούς που έμεναν. Χαρακτηριστικό αυτής της κατάστασης είναι το γεγονός ότι σε όλα τα χωριά της περιοχής Βοΐου Κοζάνης, όπου οι περισσότεροι άνδρες ήταν πλανόδιοι μάστοροι, υπήρχε ο Κλαψόδενδρος. Αυτός ο Κλαψόδενδρος, συνήθως δρυς, ήταν το σημείο αποχαιρετισμού στην έξοδο του χωριού, μέχρι το οποίο ξεπροβόδιζαν τον ξενιτεμένο οι συγγενείς του.

44 Rapoport 1976, σ. 6–7.

45 Παλιότερα ο Άραχθος πλημμύριζε συχνά. Καταστροφική ήταν η πλημμύρα της 20ής Δεκεμβρίου 1794. Προκάλεσε μεγάλες ζημιές και γκρέμισε πολλά σπίτια μέσα στην πόλη της Άρτας. Ιδιαιτέρως επλήγησαν οι συνοικίες του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, η Εβραϊκή και οι Ταμπακιάδες (των βυρσοδεψών). Μεγάλη πλημμύρα έγινε και το 1856, όμως δεν προκάλεσε καταστροφές. Ξενόπουλος 2003. σ. 7. Την τελευταία 50ετία, με τα αντιπλημμυρικά έργα της δεκαετίας του 1960 και —κυρίως— με τα φράγματα της ΔΕΗ Πουρνάρι 1 και Πουρνάρι 2, ο ποταμός έχασε τη δυναμική του και πια δεν πλημμυρίζει, παρά τη μεγάλη ποσότητα βροχόπτωσης, που δέχεται η περιοχή.

46 Μαντάς 1988, σ. 27-30. Η τελευταία περιπέτεια του γεφυριού της Άρτας.

Γλωσσάρι

αγάς (ο): τουρκ. *ağa*: τοπάρχης, διοικητικός αξιωματούχος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

καλντερίμι (το): τουρκ. *kaldirim*: λιθόστρωτος δρόμος, λιθόστρωτο οδόστρωμα. Ίσως πρόκειται για γλωσσικό αντιδάνειο, προερχόμενο από το μεσαιωνικό καλόδρομος.

καπάσα (η): το πιθάρι.

κιοπρουλήδες (οι): λαϊκοί τεχνίτες ειδικευμένοι στην κατασκευή πέτρινων παραδοσιακών γεφυριών. Από την τουρκική λέξη *köprü*, που σημαίνει γεφύρι.

Κούδαρης είναι ο μάστορας και κούδας είναι ο χτίστης, στη μυστική γλώσσα των Κουδαραίων, Μακεδόνων και Ηπειρωτών μαστόρων, τα Κουδαρίτκα ή μαστόρκα.

Κουρμπάνι (το): Προέρχεται από το μεσαιωνικό τουρκ. *Kurbân*, που σημαίνει σφάγιο θυσίας σε μουσουλμανική γιορτή. Σφαχτό σε γάμο ή πανηγύρι ή πάνω στον ακρογωνιαίο λίθο της θεμελίωσης νεόδμητου κτίσματος. Φρ.: Σφάζουν κουρμπάνι κόκορα, ή πρόβατο ή βόδι.

πασάς (ο): τουρκ. *paşa*: τίτλος αξιωματούχου της Οθωμανικής αυτοκρατορίας που διοικεί ένα πασαλίκι (τουρκ. *pasalik*).

περαταριά (η): ξύλινη σχεδία με την οποία περνούσαν από τη μια στην άλλη όχθη μεγάλων ποταμών άνθρωποι και υποζύγια. Οδηγός της σχεδίας ήταν ο περαματάρης.

ποδαρικό (το): αρχ. πους, μεσν. ποδάριν. Κάτω μέρος σε κατακόρυφα στοιχεία (ορθοστάτες, στύλους, γεφύρια, παρειές σκαμμάτων).

πόρος (ο): πέρασμα μέσα από το νερό του ποταμού, στο σημείο με το μικρότερο βάθος.

σιούτα (γίδα): χωρίς κέρατα.

στοιχείωση ονόμαζαν οι Βυζαντινοί τη θεμελίωση οικοδομημάτων (κάστρων, υδραγωγείων, κρηνών, ναών, σπιτιών, χωριών ή και πόλεων ακόμη) με θυσία «ευγενικών ζώων» ή ανθρώπου.

υπερεκχειλιστές (οι): μικρά τοξωτά ανοίγματα στους τοίχους παλιών λιθόκτιστων γεφυριών, που ελαφρύνουν το βάρος τους και λειτουργούν ως ανακουφιστικές οπές, οι οποίες επιτρέπουν τη διέλευση από μέσα τους μεγάλων ποσοτήτων νερού σε περίπτωση πλημμύρας του ποταμού.

Βιβλιογραφία

Αικατερινίδης 1979: Αικατερινίδης Γ., *Νεοελληνικές Αιματηρές Θυσίες. Λειτουργία – Μορφολογία – Τυπολογία*, Αθήνα 1979 (*Λαογραφία*, Παράρτημα αρ. 8).

Αικατερινίδης 1990: Αικατερινίδης Γ., *Εθιμολογικά ελληνικής λαϊκής οικοδομίας, ΑΡΜΟΣ – Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν.Κ. Μουτσόπουλο για τα 25 χρόνια πνευματικής του προσφοράς στο Πανεπιστήμιο Α.Π.Θ. Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων*, τόμ. Α΄ (1990), σ. 147–166 και ιδιαιτέρως σ. 147, 149–159 και 163.

Αραβαντινός 1856: Αραβαντινός Π., *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1856, σ. 22.

Cameron / Herrin 1984: Cameron A. / Herrin J., *Constantinople in the early Eighth Century: The Parastaseis syntomoi chronikai*, Leiden 1984, κεφ. 4, σ. 58–60, 171.

Holland 1815: Holland H., *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc, during the years 1812 and 1813*, Λονδίνο 1815, σ. 82.

Καιροφύλλας 1929: Καιροφύλλας Κ., «Ιστορικά σημειώματα περί Άρτης», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 4 (1929), σ. 80–84.

Κλιάφα 2007: Κλιάφα Μ., *Άνθρωποι του μόχθου, Θεσσαλία (1920–1980)*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2007, σ. 96.

Κωνσταντινόπουλος 1983: Κωνσταντινόπουλος Χρ., *Οι παραδοσιακοί χτίστες της Πελοποννήσου*, εκδ. «Μέλισσα», Αθήνα 1983, σ. 66–73 και σ. 74–76.

Λαμπρίδης 1880/1971: Λαμπρίδης Ι., *Περί των εν Ηπείρω Αγαθοεργημάτων*, Αθήνα 1880, τόμ. Β΄, σ. 158 και επανέκδοση της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1971, τόμ. Β΄, σ. 158.

Leake 1835: Leake W.M., *Travels in Northern Greece*, Λονδίνο 1835, τόμ. Ι, σ. 202.

Λουκόπουλος 1917: Λουκόπουλος Δ., *Λαογραφία* 6 (1917), σ. 114–115.

Μαμμόπουλος 1973: Μαμμόπουλος Α., *Λαϊκή Αρχιτεκτονική: Ηπειρώτες μάστοροι και γεφύρια*, Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, Αθήνα 1973.

Μαντάς 1987: Μαντάς Σ., *Το γεφύρι και ο Ηπειρώτης*, εκδ. Λαϊκό Πολύπτυχο, Αθήνα 1987.

Μαντάς 1988: Μαντάς Σ., *Τα ηπειρωτικά γεφύρια*, εκδ. Λαϊκό Πολύπτυχο, Αθήνα 1984, 1988 (2η έκδ.).

Μέγας 1971: Μέγας Γ., «Το τραγούδι του γεφυριού της Άρτας», Συγκριτική Μελέτη, *Λαογραφία* 27 (1971), σ. 24–212.

Μουτσόπουλος 1976: Μουτσόπουλος Ν., «Κουδαραίοι Μακεδόνες και Ηπειρώτες μαΐστορες», στο λεύκωμα *Πρώτοι Έλληνες Τεχνικοί Επιστήμονες Περιόδου Απελευθέρωσης*, εκδ. Τεχνικόν Επιμελητήριον Ελλάδος, Αθήνα 1976.

Nilsson 1979: Nilsson M., *Ελληνική Λαϊκή Θρησκεία*, μτφρ. Ι.Θ. Κακριδής, Αθήνα 1979, σ. 8, 9.

Ξενόπουλος 2003: Ξενόπουλος Σ. (Σεραφείμ Ξενόπουλος του Βυζαντίου), *Δοκίμιον Ιστορικόν Περί Άρτης και Πρεβέζης*, Αθήνα 1884, Άρτα 2003, 3η έκδ. (ανατύπωση από τον ΜουσικοΦιλολογικό Σύλλογο Άρτας «Σκουφάς»), σ. 378–379.

Οικονομίδης 1981–1982: Οικονομίδης Δ., «Η θυσία εις οικοδομήματα», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 45 (1981–1982), σ. 43–132.

Ορλάνδος 1936: Ορλάνδος Α., «Η γέφυρα της Άρτης», *Αρχείον Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος*, τόμ. Β΄ (1936), σ. 195–199.

Παπανικολάου 1973: Παπανικολάου Φ., *Γλώσσα και λαογραφία επαρχίας Βοΐου*, έκδοση Βοϊακής Εστίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 75.

Πολίτης 1904: Πολίτης Ν., *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού. Παραδόσεις*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1904, σ. 95, αρ. 169.

Πολίτης 1932: Πολίτης Ν., *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, Αθήνα 1932 (3η έκδ.), σ. 179.

Pouqueville 1820: Pouqueville F.C.H.L., *Voyage dans la Gréce*, Παρίσι 1820, τόμ. ΙΙ, σ. 104.

Rapoport 1976: Rapoport A., *Ανώνυμη Αρχιτεκτονική και Πολιτιστικοί Παράγοντες*, μετάφραση – εισαγωγή – σχόλια: Δημήτρης Φιλιππίδης, Αθήνα 1976, σ. 6–7.

Ρωμαίος 1973–1974: Ρωμαίος Κ., «Το φίδι του σπιτιού. Νεοελληνικές επιβιώσεις της λατρείας του οικουρού όφεως», *Λαβύρινθος* 1 (1973–1974), σ. 50–64.

Σάρρος 1923: Σάρρος Δ., « Περί των εν Ηπείρω, Μακεδονία και Θράκη συνθηματικών γλωσσών», *Λαογραφία* 7 (1923), σ. 521–542.

Smart 1820: Smart Th., *Travels in Sicily, Greece and Albania*, Λονδίνο 1820, τόμ. 1, σ. 431.

Σούλης 1930: Σούλης Χρ., «Κουδαρίτικα των Χουλιαροχωρίων της Ηπείρου», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 5 (1930), σ. 161–168.

Σταγειρίτης 1819: Σταγειρίτης Αθ., *Ηπειρωτικά, ήτοι ιστορία και γεωγραφία της Ηπείρου, Παλαιάς και Νέας και βίος του Πύρρου*, Βιέννη 1819, σ. 410.

Τσότσος 1997: Τσότσος Γ., *Μακεδονικά γεφύρια*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997.

Turner 1820: Turner W., *Journal of a Tour in the Levant*, Λονδίνο 1820, τόμ. Ι, σ. 113.

Vargyas 1967: Vargyas L., *Researches into Medieval History of Folk Ballad*, εκδ. Akadémiae Kiado, Βουδαπέστη 1967.